

Россия Федерациязының чырыдыышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Чөөн-Хемчик кожууннун өөредилге килдизи
Тыва Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннун
Муниципалдыг бюджеттиг ниити өөредилге организациязы
«Чадаананың ийи дугаар ортумак ниити билиг өөредилге чери»

Шиитпирлээни:
МК удуртукчугузу:

Салчак Салчак Н.В./

Протокол № 01
«16» 08 2023 чыл

Чөпшээрешкени:
Өөредилге талазы-биле
директорнун оралакчызы:

Ооржак /Ооржак А. К./

«31» 08 2023 чыл

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА

Эртемнин ады: «ТЫВА ДЫЛ»
ҮНДЕЗИН ДЕННЕЛ
9 КЛАСС

Тургузукчулары:

Куулар Чодураа Сергеевна,

тыва дыл болгаш чогаал башкызы, 1 категория.

Деге Борбаанай Ондаровна, тыва дыл болгаш чогаал
башкызы, 1 категория.

Монгуш Найыр Арсеньевич, тыва дыл болгаш чогаал
башкызы.

Чадана хоорай,
2023-2024 өөредилге чылы.

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

9-ку класска төрөөн (тыва) дыл программазын Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан (РФ-тиң Өөредилге яамызының дужаалы, май 31, 2021, № 286 болгаш № 287), ол ышкаш Федералдыг өөредилге (16.11.2022 №992, 993, 23.11.2022 № 1014) дужаалдарында көрдүнгөн өскерилгелерни өөренип көргөш, 9-ку класстың өөреникчилеринге таарыштыр тургустунган өөредилге номунга база Федералдыг өөредилгениң программазынга даянып тургускан.

Амгы үеде тыва дыл Тыва Республиканың күрүне дылы болбушаан, тыва чоннун төрөөн дылы бооп чоруур. Өөреникчилерни дылга өөредири оларның долгандыр турар бойдуска болгаш ниитилелге хамаарылгазын база үзел-бодалдарын хевирлээр. Оон аңгыда төрөөн дыл эртеми уругларның логиктиг боданыышкынын, дыл-домаан сайзырадыр. Өөредилге программазы болгаш өөредилге номнары өөреникчилерге теоретиктиг, практиктиг билиглерни дамчыдарының кол принциптери, методтары, аргалары-биле харылзаалыг. Тыва дыл кичээлдеринге хереглээр сөзүглелдер, өөредилге номнарында бердинген мергежилгелерниң сөзүглелдери чечен чогаалдардан алдынгылаан.

Календарь-тематиктиг планнаашкынны (КТП) башкы ажыл-чорудулгазының уг-шии, уругларның сонуургалының болгаш кадыкшылының байдалына дүүштүр, бөлүктөп дээш оон-даа өске аргалар-биле өскерттип ажылдап болур. КТП-ни боттандыраарда, электроннуг (чурагайлыг) өөредилге курлавырларын ажыглаарының аргаларын кичээнгейге алып, өөредилге-методиктиг материалдарны (мультимедийлиг программалар, электроннуг номнар болгаш пособиелер, электроннуг библиотекалар, виртуалдыг лабораториялар, оюннуг программалар, өөредилгениң чурагайлыг курлавырларының чыындызы) бар, белеткеп каан курлавырга даяныр, ол ышкаш башкы боду чогаадып тургузуп алгаш ажыглаар.

2022-2023 өөредилге чылында ажыглаттынып турган «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарына «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминиң чижек өөредилге программазында» (Тургузукчулары: ф.э.к. К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. 2021.) чамдык темаларның туруштары Федералдыг ажылчын программада (2023ч.) өскерли бергени-биле календарь-тематиктиг план тургузарына бергедээшкиннер туруп болур. Ынчангаш 2023-2024 өөредилге чылында федералдыг ажылчын программаже чоорту шилчииринге методиктиг дуза чедирер сорулга-биле чижек календарь-тематиктиг планнаашкын тургустунган. 9-ку класска төрөөн (тыва) дылды өөредир программа Өөредилге яамызының 2021 чылда үндүргөш, сүмелээни программазы болгаш чаа күрүне стандарттарына дүүштүр Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң күрүне стандартының национал-девискээр

кезээнге, 2023-2024 өөредилге чылында Чадаананың 2 дугаар ортумак школазының өөредилге планынга даянып тургаш тургускан.

9-ку класска төрөөн дыл курузу 5-7 класстарга өөренип эрткен чүүлдерниң дорт уланчызы болур. Ынчангаш башкы өөреникчилерниң ол класстарга төрөөн дылга чүнү эрткенин, кандыг мергежилдер болгаш чаңчылдар чедип алганын эки билир ужурлуг.

Школага тыва дылды өөредириниң сорулгалары болгаш кылыр ажылдары:

- хамааты мөзү-шынар болгаш төрөөн чуртунга ынак болурунга кижизидер, төрөөн дылынга ынак, төрөөн дылын, чүдүлгө-сүзүглелин үнелээри дег медресеп билиринге, чугаалажып билиринге болгаш төрөөн дылынга даянып тургаш, өске-даа эртемнерни чедишकिनниг билип албышаан, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерин калбартыр;

- угаан-бодалын болгаш дыл-домаан сайзырадыр, медреселдиг, литературлуг дылдың нормаларын ажыглап тургаш, хостуг чугаалажып, бодунуң бодалын шын чугаалап билиринге чаңчыктырар;

- тыва дылдың билиглерин шингээдип алыр, номчаан болгаш дыңнаан чүүлүнүң кол бодалын илередип билир;

- уругларның сөс-домаан байыдар болгаш грамматиканың өске-даа хевирлерин чугаа домаанга ажыглап шыдаар;

- шингээдип алган аргаларын болгаш билиглерин херек кырында амыдыралга ажыглаары.

- Өөреникчилерни медреселдии-биле шын номчуур, бижиир болгаш чугаалаарынга өөредир;

- Оларга төрөөн дыл болгаш чогаал талазы-биле эге билиглерни бээри;

- Өөреникчилерни ном-биле ажылдаарынга чаңчыктырар болгаш оларның дылга сонuurгалын, номчулгаже болгаш билиглерже чүткүлдүүн хайныктырары;

- Өөреникчилерни мораль болгаш эстетика талазы-биле кижизидери;

- Өөренип таныыр чүүлдерин сайгарып, бөлүктөп, деңнеп, түңнеп, оларның иштинден кол болгаш чугула чүүлдерни тып, тайылбырлап билиринге чаңчыктырары.

9-ку класска тыва дыл эртемниң утказы болгаш тургузуу

Уругларның шингээдикчи болгаш чогаадыкчы чоруун сайзырадырын шийтпирлээри-биле янзы-бүрү дидактиктиг, информациялыг материалдарны (энциклопедиялар, словарьлар, Интернет-ресурстар) дээш өске-даа материалдарны ажыглаарын сүмелээр.

Чаа күрүне стандардарына дүүштүр кылдырган өөредилге ному үндүрбээнинден кичээлге Д.А. Монгуш, К.Б. Доржунуң «Тыва дыл» 8-9 класстарга өөредилге номун кичээлге ажыглаары- биле программаны таарыштыр тургускан.

9-ку класска тыва дыл эртемниң туружу:

Федералдыг базистиг өөредилге планында РФ-тиң өөредилге черлеринге ӨФКС ёзугаар тыва дыл неделяда 2 шак, азы чылда 68 шакка өөредир кылдыр киирген.

Катаптаашкын – 6 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажылдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлык диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 10 шак.

Теория болгаш практика – 52 шак.

9-ку класстың өөреникчилериниң тыва дылдың программанын шингээдип алып ужурулуг түннелдери:

9 классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында мергежилдерни болгаш чаңчылдарны чедип алып:

- төрөөн дылының байлак сөс курлавырлыын, ооң кижги бүрүзүнүн амыдыралына ужурудузанын практика кырына көргүзөр;
- теориялык билиглерни шингээдип алыры-биле кады өөреникчилер төрөөн чугаазын сайзырадыр: дылдың уран аргаларын, синонимнерни, антонимнерни, чүүл-бүрү бүдүштүг домактарны... ажыглап билир;
- шын бижирииниң болгаш бижик демдөөн шын салырының чаңчылдарын чедип алып;
- домактың тургузуун сайгарып билир;
- сөзүглел-билде ажылдап тургаш, бодалдарын шын, тода илередип билир.

Өөредилге-методиктиг хандырылга

1. «Тыва дыл. 8-9 класс». Авторлары: М.Д. Биче-оол, Д.А. Монгуш, М.В. Бавуу-Сюрюн, А.К. Ойдан-оол. 2006ч.
2. «Тыва дыл. 9 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек, 2018ч.
3. «Тыва дыл. 8 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2023ч. ООО Издательство «Офсет» (электроннуг хевири)

Словарьлар:

1. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
2. Б.И. Татаринцев. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
3. Б. К. Ондар. Топонимический словарь Тувы. _ Кызыл: ТКИ, 2007.
4. С.И. Ожегов. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
5. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
6. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том 1. (К, М). _ Новосибирск: Наука, 2004
7. Я.Ш. Хертек. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975

База ол ышкаш:

- тыва дыл кичээлдеринге тема аайы-биле белеткээн слайдылар;
- тыва дыл кичээлдеринге хереглээр плакаттар;
- аттыг болгаш сюжеттиг чуруктар;
- уругларның билиин хынаарынга белеткээн тест ажылдар.

Календарь-тематиктиг планнаашкын

№	хүнү		Кичээлдин темазы
	план	факт	
1	04.09.		Кирилде кичээл. 8 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын
Дыл, дыл дугайында ниити билиглер			
2	08.09.		Тыва дылдың тыва чоннуң культура болгаш төөгүзү биле холбаалыы
3	11.09.		Тыва дылдың ниитилел амыдыралында ужур-утказы болгаш хүлээлгелери
4	16.09.		Петроглифтер, иероглифтер дугайында. Түрктерниң орхон-енисей бижиктериниң дугайында.
5	18.09.		Төвүт болгаш эрги моол бижиктер болгаш тыва дыл
6	23.09.		Тыва дылдың баштайгы шинчээчилери.
7	25.09.		Тыва дылдың шинчилекчилери.
8	30.09.		Амгы тыва дылдың хевирлери. Литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа)
9	02.10.		Литературлуг эвес дыл (девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа болгаш ооң аяны, жаргоннар)
10	07.10.		Чүгле тыва дылда ажыглаттынып турар сөстөр. (Этнокультурлуг сөс курлавыры)
11	09.10.		Хыналда чогадыг. «Тыва дылым – өлчей-кежиим»
12	14.10.		Ч.с.к. Частырыглар-биле ажыл
13	16.10.		Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар дугайында. Дорт чугаа. Дорт чугаалыг домакта авторнуң сөстери болгаш бижик демдектери
14	21.10.		Доора чугаа.
15	23.10.		Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери
16	28.10.		Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.
17	06.11.		Хыналда диктант «Орай күс» (ДЧ, ар.222)
18	11.11.		Ч.с.к. Частырыглар-биле ажыл
Синтаксис болгаш пунктуация			
19	13.11.		Нарын домактың бөдүүн домактан ылгалы. Нарын домактарның бөлүктери: чагырышпаан, чагырышкан.
20	18.11.		Нарын домактың кезектериниң аразында холбажыр аргалары: Эвилелдер чок болгаш эвилелдерлиг нарын домактар. Нарын домактың кезектериниң үн аяны-биле каттыжары. Нарын домактың кезектериниң эвилелдер азы эвилелзиг сөстөр-биле 1 каттыжары.
21	20.11.		Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг. Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары.

22	25.11.		Үн аяны болгаш каттыштырар эвилелдер дузазыбиле холбашкан чагырышпаан нарын домактар
23	27.11.		Удурланыштырар эвилелдер-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар
24	02.12.		Аңгылаштырар эвилелдер дузазы-биле холбашкан чагырышпаан нарын домактар.
25	04.12.		Чагырышпаан нарын домакка бижик демдектери. Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.
26	09.12.		Хыналда диктант «Изиг-Суг аржааны» (ДЧ, ар.172)
27	11.12.		Ч.с.к. Частырыглар-биле ажыл
28	16.12.		Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактың туружу.
29	18.12.		Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак, оларның холбажыр аргалары
30	23.12.		Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары, оларга бижик демдектери: Немелдениң тайылбыр домаа. Немелдениң тайылбыр домаанга бижик демдектери.
31	25.12.		Тодарадылганың тайылбыр домаа.
32	30.12.		Даар байдалдың тайылбыр дома. Чөрүлдээниң тайылбыр домаа
33	08.01.		Сорулганың тайылбыр дома.Чылдагаанның тайылбыр домаа
34	13.01.		Деңнелгениң тайылбыр домаа. Кылдыныг аргазының тайылбыр домаа.
35	15.01.		Туруштуң тайылбыр домаа.
36	20.01.		Ч.с.к. Сөзүглелдер-биле ажыл. Синтаксистиг сайгарылгалар.
37	22.01.		Хөй кезектерлиг нарын домактар дугайында билиг (нарын синтаксистиг констукция)
38	27.01.		Оларның кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.
39	29.01.		Хөй кезектерлиг нарын домактарга катаптаашкын
40	03.02.		Нарын синтаксистиг конструкцияларның синтаксистиг сайгарылгазы
41	05.02.		Хөй кезектерлиг чагырышпаан нарын домактар
42	10.02.		Хөй кезектерлиг чагырышкан нарын домактар
43	12.02.		Хөй кезектерлиг нарын домактарга кичээл-зачет
44	17.02.		Хыналда диктант «Ааттынган хойлаарак» (ДЧ, ар.231)
45	19.02.		Частырыглар-биле ажыл
Сөзүглел			
46	24.02.		Сөзүглел дугайында билиг, ооң кол демдектери.
47	26.02.		Сөзүглелдиң темазы, кол бодалы.
48	04.03.		Сөзүглелдиң уткалыг кезектери (микротема). Абзац дугайында билиг

49	09.03.		Домактарның (лексиктиг, морфологтук, синтаксистиг) болгаш сөзүглелдин (микротемалар) кезектеринин аразында каттыжар аргалары.
50	11.03.		Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин планы. Тезис. Сөзүглелди допчулай бижири (конспект). Аннотация.
51	16.03.		Тестилиг хыналда ажыл
Стилистика			
52	18.03.		Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери: ном болгаш чугаа стили. Стил талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.
53	23.03.		Ном стили, ооң янзылары: эртем, публицистика, албан-херек стильдери. Эртем стилиниң жанрлары (үненел, аннотация, илеткел, статья, рецензия).
54	01.04.		Публицистика стилиниң жанрлары (солунга статья, интервью, орук демдеглелдери, репортаж...).
55	06.04.		Албан-херек стилиниң жанрлары (хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме...).
56	08.04.		Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.
57	13.04.		Чечен чогаал стили, ооң жанрларының дыл талазыбиле онзагайлары
58	15.04.		Синонимика – стилистиканың кол өзээ. Лексиканың стиль синонимнери
59	20.04.		Грамматиканың стиль синонимнери. Словарьлыг диктант
60	22.04.		Практиктиг ажыл
Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы			
61	27.05.		Аас болгаш бижимел чугаа, монолог, диалог, полилог (катаптаашкын).
62	29.04.		Литературлуг дылдың нормалары. Фонетика болгаш орфоэпия талазы-биле нормалар. Лексика талазыбиле нормалар
63	04.05.		Грамматиктиг нормалар. Орфография болгаш пунктуация талазы-биле нормалар
64	06.05.		Сөзүглел-биле ажылдың хевирлери. Өөредилге ному, дыл словарьлары, немелде литература-биле ажылдаар аргалар
65	11.05.		Хыналда ажыл.
66	13.05.		Эдертиг «Танды кежи»
67	18.05.		Частырыглар-биле ажыл
68	20.05.		5-9 класска өөренгенин катаптаары